

סקירת ספרים

חמושים בלגיטימציה: הצדקות לאלימות הצבאית בחברה בישראל

עפרה בן ישי ויגיל לוי (עורכים). פרדס, 2021. 263 עמודים.

ארן ליביו*

לפני כמה שנים הוזמנתי לדבר על מחקר שערכתי על השירות הצבאי בישראל בפני סטודנטיות וסטודנטים לתואר ראשון. פתחתי את דבריי, כבדרך אגב, בהגדרתו המפורסמת של מקס ובר למדינה - בעלת המונופול על הפעלת האלימות הלגיטימית בחברה - ובאותו רגע הסתיימה בפועל ההרצאה שתכננתי. הנוכחות והנוכחים סירבו לקבל את עצם הטענה הראשונית שהצבא בישראל מפעיל אלימות, והדיון הפך לוויכוח חריף סביב השאלות מהי אלימות, מתי מותר לקרוא לה כך, והאם פעולות המבוצעות מתוך מה שנתפס כ"חוסר ברירה" יכולות להיחשב אלימות או שיש להמשיג אותן באופן שונה.

קובץ המאמרים המרתק שערכו עפרה בן ישי ויגיל לוי - המבוסס על תוצרי סדנת מחקר של המכון לניתוחי מדיניות של האוניברסיטה הפתוחה וקהילת צבא וביטחון של האגודה הסוציולוגית הישראלית, שהתקיימה בפברואר 2020 - מתמודד עם השאלות הללו תוך התמקדות בשאלת ה**לגיטימציה** הניתנת לאלימות צבאית בישראל. הקובץ מאמץ את הטענה המחקרית המקובלת - שבאה לידי ביטוי בגישת הסטודנטים - שלפיה החברה הישראלית מתאפיינת בתרבות של הכחשה בנוגע לאלימות הצבאית המופעלת בשמה, ובו בזמן הוא חותר תחת טענה זו, בהצביעו על מגוון הדרכים הגלויות והסמויות שדרכן שיח הלגיטימציה של האלימות כולל תמיד ובמקביל הן הכרה (בלתי רצונית) בקיומה של האלימות, והן משא ומתן פנימי וחיצוני על הצדקתה, המיתרגם לעיתים קרובות לטבעונה או להכחשתה.

הקובץ מחולק לשלושה שערים: הראשון מתרכז בהמשגה תאורטית של הלגיטימציה לאלימות; השני במחקרים אמפיריים בזירות שונות, הבוחנים את דרכי מימושה

* ד"ר ארן ליביו, החוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה (olivio@com.haifa.ac.il)

של לגיטימציה זו; והשלישי - בסתירות ובמתחים הפנימיים המתבטאים בשיח הלגיטימציה בהקשרים שונים. עוד לפני כן, בפרק המבוא, מנסחים בן ישי ולוי את הלגיטימציה לקיומו של ספר המתמקד במושג הלגיטימציה. לדבריהם, אף שמחקרים רבים עוסקים בצבא ובצבאיות בישראל, האלימות עצמה אינה מהווה מושא מחקר מרכזי, וזאת ממספר סיבות, ובהן התפיסה המקובלת שסבבי האלימות הצבאיים השכיחים כיום קצרים יותר ואלימים פחות מבעבר; העובדה שחלק גדול מהאלימות סמוי מהעין, בשל היותו ביטוי של יחסי כוח שבהם טמון **פוטנציאל** של אלימות, ולא האקט הפיזי הישיר המזוהה כאלים בעצמו; והתפיסה התרבותית שהשירות הצבאי הוא פרקטיקה אזרחית בלתי אלימה, שבה רוב החיילים אינם לוקחים חלק באלימות פיזית, או לחלופין שותפים לה ממרחק בטוח, סטרילי ומתווך־טכנולוגית, המגובה גם בטשטוש השלכותיה של האלימות בידי אמצעי התקשורת. אולם דווקא אופייה הסמוי מן העין של האלימות, כתבים העורכים, הוא שמייצר את האחריות החברתית והאקדמית לחקור אותה באופן רציני יותר.

השער הראשון מציע כאמור תאורטיזציה של מושג הלגיטימציה, ועושה זאת בשני מישורים מקבילים: ראשית, במישור הפורמלי, מציע לוי לחשוב על הלגיטימציה לאלימות כמורכבת מהדיאלקטיקה שבין מערכת הלגיטימציה הפוליטית, החוץ־צבאית, המושתתת על מערכת הערכים החברתית הדומיננטית, לבין מערכת הלגיטימציה הארגונית, הפנים־צבאית, המבוססת וממומשת בידי חיילים ומפקדים. לוי סוקר את התנאים שבהם הפער בין שתי מערכות אלו עשוי להתרחב (או להצטמצם), ומתוך כך להשפיע על מאזן הכוחות בין הצבא למוסדות הפוליטיים ועל דפוסי הפיקוח האזרחי על הצבא. רבים מן המחקרים האמפיריים הנכללים בשער השני של הספר ממחישים, גם אם לא תמיד במוצהר, את המתחים בין סוגי הלגיטימציות הללו כפי שהם באים לידי ביטוי בפועל, ברמת המיקרו של חיילים וחיילות.

שנית, ובמישור הפילוסופי יותר, מאמרו המבריק של אריאל הנדל מפרק מספר הנחות יסוד של שיח הלגיטימציה והאלימות. רוב מה שאלים באמת, טוען הנדל, אינו מה שמזוהה כאלים (כלומר אירועים נקודתיים של אלימות "מתפרצת"), אלא דווקא אותה אלימות "שאינה נתפסת ככזו: אלימות מערכתית, איטית ויומיומית, שהיא חלק שגור מפעולות הצבא והמערכות המדיניות הנלוות לו" (עמ' 49). אלימות מבנית שגרתית מסוג זה נהנית מלגיטימציה חברתית רחבה דווקא מפני שמחולליה ותומכיה כלל לא רואים בה אלימות; אך ככל שהדבר נוגע לשיבוש ולפגיעה בחייהם ובאנושיותם של קורבנותיה - השלכותיה קשות לא פחות. ברמה השיחנית, המסמן "אלימות" מסתיר אפוא באופן מתוחכם את צורת פעולתו האידיאלוגית; הוא מומשג כאירוע נקודתי, חריג והרסני שאנו מחונכים מגיל צעיר להתנגד לו, ובו בזמן נוכחות

המרומזת בכל היבט של חיינו היום-יומיים מבטאת את השגרה האלימה המשמשת בסיס להגדרתה ולזהותה העצמית של הקהילה היהודית-ישראלית.

באופן אירוני, התבוננות מורכבת זו במושג האלימות ובלגיטימציה שלו נעדרת על פי רוב מהמאמרים הנכללים בשער השני של הספר, שרובם מאמצים, במישרין או בעקיפין, את אותן המשגות רדוקטיביות שנגדן יוצא הנדל, וממחישים בכך את המשוכות שמושגים אלו עודם מציבים בפני חוקרים. כך, למשל, במאמר המעניין של ניר גזית ואראלה גרסיאני על מנגנוני הלגיטימציה ברמת המיקרו המתקיימים בזירות פעילות צבאיות שונות, מבחינים הכותבים (על בסיס דבריהם של חיילים שאותם ראינו) בין אלימות הנתרת "בשלב הפוטנציאלי שלה" לבין "הפעלת כוח אלים" (עמ' 80), ומתעניינים בפועל בעיקר בלגיטימציה של הסוג השני. בדומה לכך, מאמרה של נטע גלינור, העוסק בשינויים בדפוס הלגיטימציה לאורך השנים ב"דפים קרביים" (טקסטים קצרים המיועדים ללוחמים ואשר מצדיקים את היציאה לקרב), מאמצת הכותבת הגדרה מילונית מצמצמת עוד יותר לאלימות: "שימוש בכוח גופני על מנת לפצוע, לפגוע, להזיק או להשמיד" (עמ' 158). אין כמובן דרך או עניין לכפות על מגוון כותבים המגיעים מדיסציפלינות ומפרספקטיבות תאורטיות שונות את אימוצה של הגדרה משותפת למושגי היסוד שבמוקד הקובץ - ובמידה מסוימת דווקא ריבוי ההגדרות והסתירות ביניהן הם שממחישים את הפרובלמטיקה המצדיקה את עצם קיומו - ובכל זאת, לפחות מבחינה זו, ובקריאת המאמרים כמכלול, דומה שהתוצאה קוהרנטית פחות ובעלת פוטנציאל הפריה הדדי נמוך משאפשר היה אולי לשאוף לו.

מבחינות אחרות, מאמרי השער השני משרטטים תמונה מגוונת ומרובדת של מנגנוני הלגיטימציה הצבאית, על מנעד הנע מפרקטיקות מקומיות ודינמיות המגיעות "מלמטה", ועד שיחים אידאולוגיים ממוסדים המושתים "מלמעלה", ברמות הצלחה משתנות. כך, גזית וגרסיאני מתמקדים בדרכים שבהן הלגיטימציה להפעלת אלימות מתפרצת מתכוננת פחות כתוצאה מתפיסות עולם רחבות, ויותר כמנגנוני התמודדות עם תחושות של שעמום, שחיקה ותסכול בזירה המקומית. באופן דומה, איתמר שחר, הבוחן יוזמות של "התנדבות מגויסת" בידי חיילים במסגרת הקהילה האזרחית כדרך לייצר בקרבם תחושת משמעות וסגולה מוסרית, המעניקה בעקיפין לגיטימציה לפעילות הצבאית השגרתית והשנויה יותר במחלוקת, מצביע גם הוא על הדרכים שבהן יוזמות אלה מאורגנות לעיתים קרובות בידי מפקדים זוטרים ולא בידי המערכת הצבאית ה"גדולה". מן הקוטב הנגדי, בן ישי בוחנת את הניסיון לשלב באתוס הצה"לי בעידן הרמטכ"ל אביב כוכבי את מושג ה"קטלניות" (שיובא מן הצבא האמריקני), אך במקביל מדגימה כיצד עמימותו המכוונת של מושג זה מאפשרת לעצב את פרשנותו בגמישות בידי קהילות שונות, המייצגות עמדות אידאולוגיות מתחרות. ברמת הביניים,

עדנה לומסקי-פדר ואורנה ששון-לוי, הבוחנות את האופן שבו נשים לוחמות מעניקות לגיטימציה לאלימות הצבאית, מבקרות את התמקדות המחקר העוסק במגדור הצבא בשאלות מקרו, בלי לתת מקום לקולן האישי של החיילות - אך במקביל ממחישות כיצד הרפרטואר הפרשני של הנשים שרואיינו נסמך ברובו על גיוס אידאולוגיות רחבות של שוויון מגדרי, באופן המשעתק בפועל את אתוס הלוחם הגברי ומבטא לפיכך רצון בלתי-ביקורתי לקחת חלק באלימות.

אם מאמרי השער השני מתמקדים, רובם ככולם, בדרכים שבהן הלגיטימציה לאלימות מתממשת, הרי שמאמרי השער השלישי מנסים לאתר בכל זאת כיסים של מורכבות גדולה יותר בתוך שיח הלגיטימציה. אולם בפועל, דומה כי גם מקרים אלה ממחישים בדרך כלל את הרחבתה של הלגיטימציה ולא את האפשרות להתנגד לה. כך, במאמר על השיח התקשורתי לגבי פרשת אלאור אזריה, מדגימה איה בר עוז כיצד מה שהתחיל כמאבק אידאולוגי על ערכי הצבא, שבו דווקא הצבא הוא שניסה להציב גבולות ברורים יחסית לשימוש בכוח, הפך במהרה לסחף לעבר ערעור הלגיטימיות של המוסד הצבאי כולו, כמו גם הלגיטימיות של מערכת המשפט, אם לא יתאימו עצמם להלכי הרוח התובעים להרחיב את האלימות באופן דרמטי. מאמרו של סטיוארט כהן על שיח הלגיטימציה בעלונים מודפסים ומקוונים בקרב הציבור הציוני-דתי - שיח הנשען כיום יותר מבעבר על מקורות מספרות האגדה והמדרש ומהפרשנות המסורתית למקרא (ולא על מקורות הלכתיים, שנעדרת מהם בדרך כלל התייחסות ברורה לשאלת הלגיטימיות של שימוש בכוח) - מצביע אומנם על מציאות אמביוולנטית יותר, אך גם כאן נדמה שהקול הדומיננטי הוא זה המעניק גיבוי למדיניות אלימה, כאשר קריאות התיגר על שיח זה מתנסחות מתוך התייחסות אליו ולא באופן עצמאי.

מאמרה המסכם הקצר של ניצן רותם הוא מלאכת מחשבת תאורטית, המצליחה לנסח מתוך הדוגמאות האמפיריות הרבות תובנות אינטגרטיביות מסקרנות ומעוררות מחשבה. רותם מבטלת את הניסיון להבחין בין הפעלת האלימות לייצוגיה ולדיבור עליה, ומצביעה על הדרכים שבהן "האלימות והלגיטימציה מופיעות יד ביד - הן שזורות ומתמזגות בביצוע חוזר ונשנה, הניכר בהתנהגות של חיילים, ביוזמות צבאיות ובשיח הציבורי" (עמ' 253). היא גם מראה כיצד שיח הלגיטימציה העכשווי מהווה למעשה תגובה לאובדן האתוסים ונרטיבי-העל המארגנים ששימשו את המדינה והצבא לאורך העשורים הראשונים לקיומם, כמו גם תגובה לטשטוש ההבחנות הטמפורליות והמרחביות שהיו מקובלות בעבר והפרידו בין תקופות מלחמה לתקופות שלום ובין עורף לחזית, ושהפכו במציאות החברתית והמדינית העכשווית לבלייל בלתי אפשרי לארגון של אלימות מבנית מתמשכת, המשכפלת את עצמה ללא הרף.

בהתבוננות רוחבית, מאמרי הספר מעניקים ריבוי של פרספקטיבות תאורטיות, עולמות תוכן, קולות מוסדיים ואישיים וגם שיטות מחקר, המרימים תרומה חשובה לעיסוק האקדמי והציבורי בסוגיית הלגיטימציה לאלמות הצבאית. תחושת הריבוי והיעדר הקשר הישיר בין המאמרים השונים דווקא מחזקים את התוקף והרלוונטיות של אותן תמות המשתרגות בכל מאמר כשלעצמו. כך, ברבים ממקרי הבוחן אפשר לזהות שינויים דומים על ציר הזמן, ובהם התערערות מקומו המובן מאליו של הצבא בחברה, כמו גם התפצלותו ההולכת וגוברת של השיח הלאומי-ציני הקולקטיבי ההגמוני לגדילים שזורים בשתי וערב של שיחים ולוגיקות "מצומצמים" יותר, בין שמדובר בשיח ניאורליברלי כלכלי-צרכני או של מימוש עצמי אינדיבידואלי, בשיח מקצועי-ארגוני, בשיח ליברלי-גלובלי של זכויות וחירות, בשיח פמיניסטי של שוויון מגדרי או בשיח אתנו-לאומי דתי. מדכאת במיוחד התחושה כי השיח המיליטריסטי-קורבני מצליח לספח ולנכס את כל זרמי השיח המתחרים-פוטנציאלית הללו ולרתום אותם לטובת המשכו והרחבתו של פרויקט הכיבוש האלים.

לצד זאת, גם כמה מחולשות הספר צפות ועולות באופן דומה מתוך המאמרים השונים. כך למשל, למרות הטענה המופיעה בפרק המבוא בדבר התעצמות תפקידם של אמצעי התקשורת החדשים והרשתות החברתיות בעיצוב הלגיטימציה לאלמות בעידן העכשווי, בפועל העיסוק בסביבת המדיה החדשה במאמרים שולי מאוד מהותית, ודל ומיושן למדי תאורטית. רוב המאמרים אינם עוסקים בנושא זה כלל, ואלה שכן - כמו מאמרה של בן ישי על השיח סביב אתוס ה"קטלניות" כפי שהוא מתבטא בטוקבקים - מניחים הנחות שנויות במחלוקת לגבי המידה והאופן שבהם שיח זה משקף הלכי רוח ציבוריים. (הניתוח כולו מבוסס על 281 תגובות ל-12 מאמרים העוסקים במושג - מספר שדומה שהמסקנה היחידה שאפשר לגזור ממנו היא חוסר העניין הכמעט מוחלט של הציבור בו; בן ישי קובעת על בסיס קורפוס זה כי "הציבור אכן נענה להזמנה לקחת חלק בפרשנות המושג" וכי "מגוון הפרשנויות והמאבק ביניהן סיפקו לצבא תמונה כמו-מודיעינית לגבי התקבלות המושג בדעת הקהל" [עמ' 141]. אפשר רק לקוות שאכן מדובר בעבודה כמו-מודיעינית ולא במה שהמודיעין הצה"לי עושה בפועל).

בדומה לכך, כמה מן המאמרים האחרים יוצרים קשר ישיר ופשוט מדי בין השיחים שאותם הם מנתחים לבין המציאות או דעת הקהל המשתקפת מהם, וזאת תוך התעלמות יחסית מהשפעתם של היבטים קונטקסטואליים הנוגעים לסיטואציית הייצור והפרשנות של השיח. כך לדוגמה, מאמריהם של גזית וגרסיאני ושל לומסקי-פדר וששון-לוי מבוססים על ראיונות, אך אינם מתייחסים כמעט בכלל להשפעת ההקשר הראיוני על תוצרי השיח. במקרה של גזית וגרסיאני, ממש כפי שהלגיטימציה

המנותחת במאמר נוצרת בהקשר מקומי מוחשי, כך גם הלגיטימציה השיחנית נוצרת בתוך סיטואציה מוחשית וספציפית של ראיון, שיש לה מן הסתם השפעה על דברי המרואיינים. לומסקי־פדר וששון־לוי מנסחות טיעון מרתק על היעדר התייחסות מפורשת לשאלת הלגיטימציה לאלימות בדבריהן של רוב המרואיינות שלהן - נשים שרואיינו בארבע תקופות שונות ובהקשר של מחקרים שונים - אך בפועל רובם המוחלט של הציטוטים המובאים במאמר לקוחים מסבבי הראיונות המאוחרים, שלפחות המרכזי שבהם התמקד במובהק בשאלת הלגיטימציה לאלימות הצבאית. האם זו הסיבה לכך שראיונות אלה מצוטטים יותר? בהיעדר התייחסות מפורשת לכך, קשה לדעת.

לסיום, מחקרה המרשים של גל־נור על השינויים במנגנוני הלגיטימציה לאורך השנים בדפים קרביים מניח בעקיפין כי אפשר לשרטט קו ישיר בין השיח שהתפרסם בדפים לבין הערכים החברתיים התקופתיים המשתקפים ממנו - אך מתעלם מכך שלפחות חלק מהשינויים הללו עשויים להצביע לא רק על תמורות ערכיות בחברה הישראלית, אלא גם על תמורות כלליות, רחבות או דוריות בפרקטיקות שיחניות, בסגנונות רטוריים ובאידיאולוגיות של שפה, כגון הלגיטימציה הגוברת לשפה יום־יומית יותר, מוחשית יותר ודרמטית פחות, והדרישה הגוברת למידה של מודעות עצמית כחלק אינהרנטי מהשיח.

על אף מגבלות מסוימות אלה, מדובר כאמור בקובץ חשוב ומרתק, שיש בו תרומה רבת ערך לשדה המחקר הביקורתי על צבא וצבאיות כפי שהוא מתנהל בדיסציפלינות מחקריות שונות.